

Тоно ЕЙТЕЛЬ

МИСТЕЦТВО — ЗДОБИЧ: ОСТАННІ НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ*

Поняття

Влучну метафору заголовку я почув в 1998 р. на Вашингтонській конференції про майнові цінності голокосту. Мова йшла в основному про культурні цінності із колишньої єврейської власності, які являють собою важливий особливий випадок загальної проблематики пограбування та пограбованого мистецтва.

В Німеччині ввійшов у побут мовний зворот, за яким «мистецтво — здобич» — це німецькі культурні цінності, які утримуються ще за кордоном, передусім у двох наших східних сусідів. «Трофейне мистецтво» — це підвипадок цього загарбаного мистецтва, власне кажучи, це культурні цінності, які були відшукані під час і після кінця Другої світової війни радянськими «трофейними комісіями» або «бригадами», секвестровані і відправлені до Радянського Союзу. Для загарбаного і трофейного мистецтва спільним є те, що вони в більшості випадків на початку зникли у фондах музеїв, бібліотек або архівів, таємно зберігалися там і лише після перелому на початку 90-х рр. поступово були винесені на світло громадськості.

«Мистецтво — здобич» є, врешті-решт, культурні цінності, які були конфісковані або придбані німцями сумнівними шляхами в основному на територіях окупованих країн у переслідуваних нацистським режимом, зокрема у євреїв, отже, підлягали або ще підлягають поверненню.

На повернення культурних цінностей із єврейської власності, які ще знаходяться у Федеральному володінні, Федеральний Уряд погодився на вищезгаданій Вашингтонській конференції. Ця згода поширена також на загарбане мистецтво, яке потрапило за кордон і звідти в майбутньому мало повернутися

* Стаття передає особисту думку автора.

як культурні цінності із єврейської власності. Рік потому висловлену згоду змогли поширити на твори мистецтва, які знаходяться у володінні Федеральних земель і комун [3]. Відтак, переважаюча більшість німецьких музеїв і подібних інституцій підпадає під обіцянку реституції мистецтва, пограбованого у євреїв. Також стосовно неєврейського загарбаного мистецтва з німецької сторони існує широка, практикована готовність до його повернення.

Вживане тут і в інших місцях поняття «культурні цінності» («cultural properties», «biens culturels») є, власне кажучи, доволі невизначеним. Виходячи з цього, принагідно була зроблена спроба окреслити його точніше.

Стаття 56 Додатка до Гаазької Угоди щодо законів і звичаїв наземної війни від 18.10.1907 р. (Гаазький порядок наземної війни — НЛКО) [4] захищає серед іншого «твори мистецтва і науки» тим, що це положення їх «конфіскацію... забороняє» і вимагає навіть «покарання» за такі конфіскації.

Стаття 1 Конвенції по Захисту культурних цінностей в збройних конфліктах від 14.5.1954 р. [5] відносить до таких, що мають бути захищені, тобто «твори мистецтва, манускрипти, книги та інші предмети, які мають мистецький, історичний або археологічний інтерес, а також наукові зібрання, визначні зібрання книжок, архівних матеріалів або репродукції означеної культурної цінності». Нарешті, Стаття 1 Угоди ЮНЕСКО про заходи по забороні і запобіганню недопустимого ввозу, вивозу і перепродажу культурної цінності від 14.11.1970 р., [6] ратифікацію якої готує зараз Німеччина, визначає культурну цінність як «цінність, що визначена кожною державою особливо важливою із релігійних або світських причин для археології, стародавньої історії, історії, літератури, мистецтва або науки, що належить до наступних категорій» (далі наводився перелік більш як 15 розділів від зоологічних екземплярів через антикваріат і «цінність, що має мистецький інтерес», до податкових марок, архівів і меблів, яким понад 100 років). Визначення «особливо важлива» тут може бути опущене, тому що воно є передумовою для особливого захисту за статтею 5, наст. стор.

Цей короткий і селективний огляд, до якого можна було б долучити ще намагання Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй [7] та інших міжнародних інституцій [8], достатні, щоб зробити спробу широковживаного визначення «культурної цінності» мало перспективною. Тому фон Шорлемер справедливо зупинився в своїй ґрунтовній роботі на «наближенні до поняття «культурна цінність». Подібним чином веде себе Фітшен в своїй об'ємній роботі про архіви, — які без сумніву відносяться до культурних цінностей, — і для яких також немає загальноприйнятої дефініції [9]. Тут, мабуть, треба зупинитися на спробі фон Шена, що в Міжнародному або Національному праві держав немає єдиної дефініції «культурної цінності», він задовольня-

ється — тавтологічною — заявою із Енциклопедії Брокгауза: «Предмет, що існує і зберігається як культурна вартість». До того ж мені невідома жодна справа, в якій якась держава або якась особа заперечувала проти претензії на видачу загарбаного мистецтва. При розгляді спірного предмета мова не йде про культурну цінність.

Мистецтво — здобич у наших колишніх східних військових противників

Це було в старій Європі, що право військової здобичі часто і широко застосовувалося і обмежувалося пізніше крок за кроком. Пастор Берлінської общини гугенотів Jean Henry залишив після себе вартий для читання щоденник, в якому він в якості «королівського (Пруського) комісара в справах рекламації об'єктів мистецтва», що у 1914 р. був посланий до Парижа, описує свої намагання повернути загарбані Наполеоном як здобич пруські культурні цінності [11]. Він повідомляє не тільки про маневри французької сторони міцно притримати у себе загарбане мистецтво, але і скаржитись на незацікавленість берлінського уряду вступати в суперечку через загарбане мистецтво з тепер дружнім новим урядом; таке відношення існує, мабуть, також і сьогодні. Лише повільно, тим більше у вищезитованих міжнародно-правових інструментах, утвердився юридичний погляд, що культурні цінності належать до власності однієї держави, і тому, — якщо не хочуть як Німеччина під час Другої світової війни на Сході, влучити в ядро нації, пограбувати її душу, — вони неодмінно мусять бути захищені і залишені їй як її національна спадщина. Третій Рейх відкрито не хотів дотримуватися правил Гаазької Угоди і викрав культурні цінності у великій кількості із окупованих областей як на Заході, так і на Сході. Коли на Нюрнберзькому процесі проти головних військових злочинців захистом була опротестована чинність Гаазького Порядку ведення наземної війни з погляду на статтю 2 (клаузула про всеучасть) вище процитованої Гаазької Угоди (деякі з чисельних противників війни не належали до сторонників Угоди), то Міжнародний Військовий Трибунал, хоча і залишив в чинності це зауваження, але важливіші правила Гаазького Порядку, також стосовно сфери захисту культурних цінностей, застосував відповідно як кодифікацію Міжнародного Звичаєвого Права того ж самого змісту; Міжнародний Суд при ООН зробив також те саме пізніше в юридичних висновках, які він доповів Генеральній Асамблеї Об'єднаних Націй про ядерну зброю [14].

Повага до згаданого Міжнародного Права, а також до положень, що лежать в його основі, про значення культурної спадщини для кожної держави, утримало наших східних противників від того, щоб після перемоги відплатити за скоєне тим самим і вивезти ще в більшому обсязі німецькі культурні цінності

з держави. Виняток складають фонди архівів і документів, що за цей період часу повернулися назад в широкому об'ємі. Так нарешті в жовтні 2004 р. повернувся із Франції Конволют актів Німецької Закордонної Служби. Принципова позиція наших колишніх західних військових супротивників за-слуговує на високе визнання.

З великою енергією і успіхом була проведена в західних окупованих зонах Німеччини, і передусім американцями, реституція знайденого в Німеччині загарбованого мистецтва-здобичі. Останнє було полегшено тим, що велика частина загарбаних культурних цінностей не була ще поділена, а зберігалася тимчасово в місцях, які здавались надійними, наприклад, гірничих штольнях. Так були обладнані «Central Collecting Points» (Центральні точки збору) поблизу Вісбадена і Мюнхена, і через них частково ще запаковані картини і т. п. були повернуті назад до держав, з яких вони походили. Цю діяльність західні союзники проводили аж до підписання «Договору по регулюванню питань, що виникли із війни та окупації» («Перевідний Договір») від 26.05.1952 р., який у викладі від 26.05.1952 р. вступив в силу 6.05.1955 р. За ним «зовнішня реституція» мистецтва-здобичі підпала, між іншим, в сферу німецької відповідальності. Завдяки тому що союзники виконали відмінну і швидку роботу, то залишилися тільки окремі випадки. Це привело сьогодні до асиметрії німецьких претензій на повернення мистецтва-здобичі зі Сходу відповідно до німецьких можливостей по реституції загарбованого мистецтва [16].

Широсердечна і вірна Міжнародному Праву позиція західних урядів не могла, звичайно, виключити факти, що окремі солдати, як правило через крадіжку, присвоїли собі цінні німецькі мистецькі цінності і взяли їх з собою додому, щоб радіти своїм здобутком або продати його для власної вигоди. Це забирання з собою німецьких культурних цінностей, а також таких самих цінностей із Австрії, Японії та Кореї до США прийняло такі масштаби, що уряд США офіційно взявся за справу [17]. Наприклад, назад до Майнца повернувся коштовний Псалтир. Пізніше, коли злодіїв не можна було більше спіймати на гарячому, аби вони змогли перевезти цінності, то процес повернення їх, з багатьох східних країн відбувався складніше. Як правило, потрібен був судовий процес для того, щоб, наприклад, спростувати заперечення, що цінності були придбані по добрій волі або закрити справу за закінченням терміну дії. Один процес стосувався картини, що була вивезена з м. Гота у 1946 р. до Москви, а потім через Берлін (!) потрапила до Лондона («Святе сімейство» Іоахіма В.); по порушеній під загально піднятим шумом справі в 1999 р. суд виніс рішення, що картина мусить бути повернута до м. Гота [19]. Інша перипетія стосувалася мирової угоди, оформленої на початку 90-х рр. з нащадками одного американського солдата по «купівлю» назад викраденого ним у 1945 р. і залишеного

у спадок своїм нащадкам скарбу собору в Кведлінбурзі [20]. Ця мирова угода була розкритикована Гютлером, одним з найкращих знавців німецької проблематики загарбованого мистецтва як недобрий прецедентний випадок [21].

Підсумовуючи, треба сказати, що проблеми мистецтва — здобичі, починаючи з 1945 р., були очищені для всіх країн завдяки проведеній західними союзниками швидкій та об'ємній реституції, яка стосувалася об'єму повернень. І як справи принагідно відкриваються ще і тепер, вирішуються всюди при взаємній згоді через повернення. Проблематика мистецтва — здобичі ніколи не піднімалася над рівнем окремих справ, навіть високо значимих, через стриманість та повагу Західних Союзників до німецьких прав власності. На цьому рівні ми пережили деякі болісні втрати, але завдяки принциповій позиції відповідних урядів, які також в односторонньому порядку виконували Міжнародне Право, вбереглися від ще більшої шкоди.

Стосовно загарбаного мистецтва, отже стосовно пограбованих німцями із окупованих земель культурних цінностей, має чинність якраз сказане: «Союзники, які були з 1945 р. господарями в Німеччині, повернули назад, на Схід, якомога швидко знайдені твори мистецтва і т. д. Гютлер свідчить про 500 тисяч творів, що були повернуті назад Радянському Союзу тільки із західних окупаційних зон [22]. Але зовсім по-іншому на Сході, виглядає з самого початку справа відносно німецького пограбованого мистецтва. Тут є різниця як з точки зору заволодіння ним державами-переможцями, так і готовності до їх повернення».

Радянський Союз або Росія

Одразу після окупації німецьких регіонів [23] радянські «трофейні комісії» або «бригади», що — як правило — склалися з фахівців, відшукували там наявні культурні цінності (твори мистецтва, фонди музеїв, бібліотек, архівів і т. д.), конфіскували їх і перевозили до Радянського Союзу. Знайдене загарбане мистецтво було передане, згідно доповіді Валерія Кулишова в 1998 р. [24], країнам, що постраждали. Маса переміщених культурних цінностей, між іншим, за походженням німецькою власністю, була скерована до Радянського Союзу. За Гютлером, тільки в Росії, тобто самій значній колишній радянській державі, знаходиться «більш як 200 тис. об'єктів із німецьких музеїв і зібрань, близько 4,6 мільйонів книг і 3 стелажні кілометри архівних документів» [25]. Один російський автор (М. Дейч) твердить про «1,2 мільйона музейних цінностей» [26].

Відправка не могла, однак, залишатися таємною. Директори музеїв, мабуть, вимагали квитанцій, але одержували їх не частіше, ніж їхні радянські та польські колеги за декілька років перед цим від німецьких окупантів. Певний

перелік конфіскацій із, як правило, східнонімецьких культурних установ повинна була все-таки мати в пізніші роки та чи інша східноберлінська установа, але претензії до радянської окупаційної влади влада НДР не могла собі дозволити. Однак, і в Радянському Союзі мали нечисту совість, тому що німецьке загарбання мистецтво розглядалося як таємна справа, воно було складоване в спеціальних фондах і сховищах, ніколи не показувалося громадськості і навіть не згадувалося [27]. В середині 50-х рр. до підписання Варшавського Договору дружба між Радянським Союзом і НДР зміцнилась до такого ступеня, що стали можливими значні акції повернення цінностей до НДР. У 1955 р. повернулися картини Дрезденської картинної галереї, в 1958 р. — твори мистецтва із Музею «Грюнес Гевельбе» до Дрездена; в 1958 р., — до фондів Берлінських музеїв, серед яких скульптурний фриз Пергамського вівтаря; за М. Дейчем, повернення було полегшено тим, що НДР тоді практично була «однією з радянських республік СРСР» [28].

Лише з відкриттям у Радянському Союзі за Горбачова «Гласності» почали пробиватися назовні і в Німеччину повідомлення, що відтранспортовані скарби мистецтва не були загублені, що, наприклад, так званий «Скарб Пріама», який Шліман відкопав у Трої, не був знищений, а знаходиться в одному московському сховищі. Про це міністр культури РФ Сидоров повідомив лише в серпні 1993 р.

Час так званого «перелому» приніс німецько-радянське, потім німецько-російське зближення, про яке до того не можна було мріяти. В 1990-у р. Німеччина заключила з Радянським Союзом ще й «Договір про добре сусідство, партнерство і співробітництво» [30]. З частиною держав-наступниць Радянського Союзу, при цьому з самою Росією, Вірменією, Азербайджаном, Грузією та Україною, після розвалу СРСР були досягнуті домовленості про продовження чинності цього Договору [31]. Стаття 16 цього Договору звучить:

«Федеративна республіка Німеччина і Союз Радянських соціалістичних республік будуть виступати за збереження культурних цінностей іншої сторони, які знаходяться на їхніх територіях. Вони погоджуються в тому, що зниклі або неправомірно здобуті скарби культури, які знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті назад до власника або до його правонаступника».

Договір був заключений через два місяці після підписання «Договору про остаточне врегулювання по відношенню до Німеччини», так званого «Договору Два плюс Чотири» [32], тому, мабуть, він був сформульований трохи гарячим пером; так, наприклад, зміна виразу з «область» (Абзац 1) на «територію» (Абзац 2) попередньої статті не повинна була б робити різницю по суті. Теж саме повинно було стосуватися виразів «культурні цінності» (Абзац 1), які потрібно зберігати, і «скарби мистецтва» (Абзац 2), які потрібно було повернути

назад. Але коли була зроблена бажана різниця між (простими) «цінностями» і (цінними) «скарбами», то обов'язок повернення стосувався якраз останніх, отже, більш значущих творів мистецтва і культури. Але роздуми, тією мірою що стосується Росії, стають мало оперативними, бо 16 грудня 1992 р., тобто через два роки після підписання Договору з Радянським Союзом про сусідство була підписана німецько-російська Угода про культурне співробітництво, яка повинна була, мабуть, розглядатися як *les specialis*, точніше, Спеціальний Договір — *paktum speciale* — для пограбованого мистецтва.

Його стаття 15 звучить:

«Сторони Договору погоджуються в тому, що зниклі або неправомірно придбані культурні цінності, які знаходяться на їхніх державних територіях, повертаються власнику або його правонаступнику».

Цей текст є в обох вищезгаданих неспівпадіннях («скарби мистецтва», «територія»), переробленим звучанням статті 16, абзац 2 Німецько-Радянського Договору про добросусідство.

Положення Міжнародного Права щодо німецьких культурних цінностей, які знаходяться в Росії, складається таким чином: спочатку — в багатосторонньому плані — із заборони на конфіскацію згідно статті 56 Гаазького Порядку ведення наземної війни; коли безпосередня чинність цієї статті заперечується, незважаючи на ратифікацію цієї статті Німеччиною і царською Росією [34] — тому що Радянський Союз відхилив продовження чинності зобов'язання, взятого царською Росією [35], або, якщо клаузула про всеучасть згідно статті 2 не виконується деякими сторонами, що брали участь у війні, — тоді діє правило статті 56 про охорону від загарбання культурних цінностей, як викладене вище, в чинності звичаєвого права. Положення Міжнародного Права визначається тоді далі — двосторонньо- статтею 16, абзац 2 Німецько-Радянського Договору про добросусідство і, зокрема, *paktum speciale* Німецько-Російської культурної Угоди, 15 стаття якої передбачає, між іншим, повернення неправомірно загарбаних культурних цінностей. Пограбування німецьких культурних цінностей радянськими трофейними бригадами було протиправним згідно статті 56 Гаазького порядку про наземну війну в прямому чи звичаєво-правовому застосуванні, а секвестровані цінності обов'язково треба повернути назад згідно статті 15 двосторонньої Угоди про культуру, до того ж також і ще згідно статті 16, абзац 2 двостороннього Договору про добросусідство.

Це — так може здатися — однозначне положення Міжнародного Права — Росія намагалась обійти через невідповідне, а саме національне, законодавство. Російська Дума прийняла 15 квітня 1998 р. свій «Федеральний Закон № 64-ФЗ про скарби культури, які були привезені як результат Другої світової війни до СРСР і знаходяться на території Російської Федерації» [36].

За цим Законом (стаття 6 разом з статтею 4) німецькі культурні цінності (стаття 4 вміщує широкоохоплюючу дефініцію «культурні цінності»), які за наказом радянських військових пунктів були привезені до Радянського Союзу і знаходяться зараз в Росії, були, між іншим, заявлені у розділі «Компенсаторська реституція» як власність Російської Федерації.

«Компенсаторська реституція» визначається знову в статті 4 про дефініцію в основному як «форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності держави-агресора» у випадках, в яких «звичайна реституція неможлива»; вона повинна існувати в зобов'язанні провести компенсацію за матеріальну шкоду, між іншим, таким чином, що держава, яка потерпіла шкоду, «забирає собі предмети того ж виду на свою користь» як такі, що були неправомірно загарбані державою-агресором із свого боку. Стаття 4 пояснює також поняття «реституція» звичайним чином як повернення або відновлення первісного стану і перераховує далі «колишні ворожі держави» як «Німеччина і союзні з нею під час Другої світової війни держави — Болгарія, Угорщина, Італія, Румунія, Фінляндія». Цим переліком іде вказівка на статтю 107 Хартії Об'єднаних Націй, що згідно з статтею 2 Закону разом з мирними Договорами 1947 р., державно-окупаційними Актами в Німеччині від 1945 до 1949 рр., Австрійським Державним Договором 1955 р., Договором «Два плюс Чотири» 1990 р. і Заявою Об'єднаних Націй від 5.01.1943 р., повинна формувати «основу Закону». Згідно з статтями 8, 10 повернення трофейного мистецтва до Німеччини розглядається винятковим чином на основі формоправової вимоги про повернення, яка вступила в чинність до збігу 18 місяців після одержання офіційного повідомлення про перебування відповідної культурної цінності, і в тому разі, якщо справа йде про власність:

1. ненацистської релігійної чи харитативної установи;
2. активних учасників руху Опору проти нацизму або переслідуваних нацистами людей;

3. можуть бути повернені сімейні пам'ятки (архіви, фотографії, портрети і подібне) згідно статей 12 і 19 за оплату і сплату коштів сім'ї. Під цей пункт повинно було б 4. потрапити і трофейне мистецтво, яке не ввійшло «у викладення радянського права на компенсаторську реституцію», як це передбачає ст. 6, а потрапило до Росії через індивідуальне мародерство або крадіжку.

На вимогу Президента Б. Єльцина цей Закон поступив на перевірку до Конституційного Суду Російської Федерації; Суд підтвердив його своїм Рішенням від 20.07.1999 р. з незначними модифікаціями; зокрема відносно деяких процесуальних питань. Подробиці викладені докладно у Шена [37].

Німеччина неодноразово протестувала не тільки на дипломатичному рівні з листопада 1999 р., але також виклала публічно в Росії свою правову точку зору, десь у березні 2004 р. через відповідального державного міністра у відом-

стві федерального канцлера Вейса в одному інтерв'ю з «Московськими ізнєвєтїями» [38]. Федеральний канцлер Шредер також виявляв активність стосовно своїх російських партнерів під час зустрічей. На одній спільній прєс-конференції з ним з приводу його візиту до Москви в квітні 2004 р. Президент РФ В. Путін це підтвердив [39].

На який супротив наштовхнулася німецька справа, можна довідатися з доповіді, яку зробив заступник Голови Комісії з питань культури Думи, колишній міністр культури Радянського Союзу М. Губенко у 1998 р. на згаданій на початку статті Вашингтонській конференції про якраз прийнятий Закон [40]. Він порівнює зарубіжну підтримку німецької правової точки зору з підтримкою, яку Гітлер отримав свого часу від «певних країн». Міжнародну правомочність Закону відносно Німеччини він намагається вивести із наступних, взятих із Закону аргументів: 1. чи передбачають мирні договори 1947 р. з іншими ворожими державами «компенсаторську реституцію». (Вони, здається, ніколи не були викладені) [41]. Але тому що, до речі, немає подібного договору з Німеччиною, то висновок від зворотнього якраз тут і підтримує німецьку позицію. 2. М. Губенко цитує документ Союзної Контрольної Ради «від квітня 1947 р.». Тут йшлося про опублікований у квітні 1947 р. Додаток до Рішення від 25 лютого 1947 р. про «Реституцію in kind (у виді, способі)», який Ковальські [42] розглядає в подробицях і про який він говорить, що, в кінці кінців, США не прийняли його до уваги. Ковальського, який протягом років очолював польську сторону на переговорах по загарбаному мистецтву, не можна підозрювати в тому, що він хотів незаслужено підтримати німецьку позицію. Загалом можна було б і не робити ніякої різниці у способі загарбання культурних цінностей, яке суперечить Міжнародному Праву, хоча багато окупаційних влад схвалюють таку практику; кількість окупантів не може розширювати їхні повноваження; якщо викрадення мистецтва абсолютно заборонено з 1907 р., тоді це стосується одного окупанта так само, як і чотирьох, або, як в Іраку — десяти. Це має чинність також з погляду на подальші Рішення і Заяви Союзників, як і на Заяву від 5. 01. 1943 р., притягнутої до статті 2 Закону Думи. 3. Губенко вказує в зв'язку з Договором «Два плюс Чотири» на Спільний Лист обох німецьких міністрів закордонних справ від 12 вересня 1990 р., направлено до міністрів закордонних справ чотирьох країн головних переможців. В ньому запевняється, що експропріації, які проходили з 1945 до 1949 р. на «окупаційно-правовій або окупаційно-державній основі», не мають зворотної дії [44]. Цей лист, однак, не є однозначним, в зв'язку з тим, що у ті роки не було декретовано про експропріацію викраденого мистецтва, а тільки про його вивезення. В іншому випадку, з російської точки зору, «експроприюющий» Закон Думи немає більше сенсу, і при розгляді скарбів мистецтва, які були повернені назад в 1955

і 1958 рр., мова мала б йти про (назад) — дарування. Між тим, про такий мовний вислів ніколи не йшлося. На перехід власності треба було б впливати набагато більше лише з прийняттям Закону Думою, отже, набагато пізніше і лише після спільного листа. Це те, що стосується аргументів М. Губенка. Його ширшу полеміку про ці питання зрозуміє той, хто дізнається в кінці його доповіді, що батько М. Губенка загинув на війні, а його мати була страчена німецькими окупантами, тому що вона сховала євреїв.

Закон Думи сам вказує — як сказано вище — іще на статтю 107 Хартії Об'єднаних Націй. За її визначенням заходи, що вживалися урядами проти однієї з країн внаслідок Другої світової війни, яка під час цієї війни була ворогом одного із учасників Хартії, не втрачають свою силу, згідно Хартії, і не забороняються.

Але ця так звана «стаття ворожих держав» плине у порожнечу у випадку проблематики захопленого мистецтва, тому що захист культурних цінностей тримається якраз не на якомусь там, в даному випадку пенітенціарному визначенні Хартії, а, як було викладено вище, на прямому або звичаєво-правовому застосуванні статті 56 Гаагських Правил наземної війни. Вже за своїм текстом стаття 107 виключила б, якщо звернутися до неї сьогодні, тільки посилання «ворожої держави» на визначення Хартії, але не на інше Договірне або Звичаєве право [45]. Стаття 107 зняла, таким чином, тільки обмеження, які були накладені Хартією на держав-переможниць в поводженні з колишніми ворожими державами. Стаття 107 не була в жодному випадку нормою надання владних повноважень. Таку треба було б відшукати в інших текстах Міжнародного Права [46]. Це було неможливим ні для Закону Думи, ні для М. Губенка. Взагалі можна припустити, що стаття 107 (як також і інша стаття про ворожі держави [53]) вийшла із вжитку після вступу колишніх «ворожих держав» до Хартії Об'єднаних Націй. Отже, посилання на неї більше не діє у тому випадку, коли якась колишня ворожа держава посилається для захисту своїх інтересів на визначення Хартії [47].

Власним базисом Закону Думи (як і польської позиції, що розглядатиметься далі нижче) є думка про те, що все ще можна зробити чинними претензії на «компенсаторську реституцію» (стаття 6), яка також називається «реституція in kind (виду, способу)». Тепер «реституція» є однією із форм «репарації». Так побачила це, наприклад, у 2001 р. також і комісія Міжнародного Права Об'єднаних Націй в своєму проекті Конвенції про відповідальність держав. Її стаття 34 звучить:

«Повна репарація за збиток, спричинений міжнародним несправедливим актом, приймає форму реституції, компенсації і сатисфакції, або однієї з них, або в комбінації у відповідності з умовами цієї глави» [48].

В наступних трьох проектах статей розрізняються три форми улагодження справи. Реституція означає:

«... відновлення ситуації, яка існувала до несправедливого акту... при умові і в тій мірі, коли реституція а) матеріально неможлива; б) не включає в себе вигоди реституції відносно компенсації».

Компенсація за нанесену шкоду передбачається в проекті статті 36 як допоміжний засіб.

«... якщо така вимога не може бути улагоджена шляхом реституції» і «не покриє фінансово оцінені збитки».

Для сатисфакції наводить проект статті 37, на закінчення, як приклади

«... визнання порушення, вираження співчуття, формальне вибачення чи інша відповідна можливість».

Якщо проект Комісії Міжнародного Права і не займається наслідками війни, а загальним Міжнародним Правом відшкодування збитків, то поняття, однак, в широкому плані, залишаються тими самими. Репараціями являються речові, грошові і службові послуги; реституція — це відновлення первісного стану через повернення і /або ремонт предметів [49]. Компенсація— це улагодження справи там, де реституція неможлива. «Компенсаторська реституція» або «реституція in kind» є тоді, власне кажучи, гібридними поняттями, навіть оксиморонами: або буде відновлений первісний стан, або за нього проводиться компенсація, бо це відновлення неможливе; відновлення виключає компенсацію, і навпаки. Це поняття може знайти застосування в крайньому випадку там, де йдеться про втрату мало індивідуалізованих цінностей, сучасних продуктів, як ось машини і товари масового виробництва і т. д. [50]. Культурні цінності є на противагу цьому творіння найвищого індивідуалізованого ступеня; одна картина не подібна на іншу картину, одна скульптура не подібна на іншу скульптуру, один автограф не подібний на інший автограф. Культурні цінності являють собою, за винятком книжок і малої кількості інших творів, унікалами, але і винятки часто перетворились також протягом часу в єдині екземпляри, які пережили час, і, таким чином, стали теж унікалами. До того ж виготовлення однієї культурної цінності або його включення до певного зібрання надало йому, як правило, також етнічного чи національного забарвлення, завдяки чому такий твір став складовою частиною відповідної родової власності. Якраз це і пояснює, чому стаття 56 Гаазького Порядку наземної війни поставила культурні цінності під абсолютну заборону конфіскації і присвоєння. І право на здобич також, тією мірою як воно може взагалі бути тут однозначним [52], не дозволяє ніякого винятку [53].

Насамкінець треба згадати, що і Румунія не відмовилася, незабаром після того як вона стала відкритою, передати до Німеччини в рамках культурного співробітництва матеріали військових архівів.

Україна

Також і Україна, переживши страхітливі події війни, які принесло німецьке вторгнення на країну і народ, не залишилася в стороні від міжнародно-правового розгляду проблематики культурних цінностей. Згідно «Закону про вивіз, ввіз і повернення культурних цінностей» 1999 р. [59] культурні цінності, ввезені на державну територію України внаслідок Другої Світової війни як часткова заміна за нанесений окупантом збиток, хоча і «вважаються» «культурними цінностями України» (стаття 3); але однак згадуються і міжнародні договори як відповідне правове джерело (стаття 2). Одним з таких договорів є німецько-українська Угода про культуру від 1993 р., стаття 16 якої вміщує вже знайому формулу із Німецько-Російського Договору про добросусідство від 1990 р. і Німецько-Російської Угоди про культуру від 1992 р., а також вищезгадану Угоду колишніх радянських республік, згідно з якою «зниклі або неправомірно привезені культурні цінності... повинні бути повернені назад». Стаття 5 Закону виразно передбачає, що культурні цінності «походження яких, однак, пов'язане з історією чи культурою інших держав, ...(можуть) бути повернені в ці держави шляхом укладання договору на купівлю, шляхом обміну на двосторонньо вигідній основі або шляхом одержання як подарунок». Стаття 14, насамкінець постановляє, що культурні цінності, які були внесені в реєстр національної культурної спадщини або включені в національний фонд архівів чи музеїв, не мають права бути вивезені.

Слід подякувати персонально президенту України Л. Кучмі та керівникові створеної в статті 8 Державної Контрольної Служби професору О. Федоруку, що вищеназвані визначення застосовуються проти певного супротиву Міжнародного Права і фактів. Так, в 2001 р. був переданий вагомий (дві з половиною тонни) архівний фонд з музичним матеріалом і автографами з часів сім'ї Баха до кінця 19–20 століття, який в Києві не був внесений в архівні фонди, його власнику, Співочій Академії Берліна [61]. Вже в 1996 р. президент Л. Кучма передав федеральному канцлерові три альбоми офортів, які належали Дрездену. Два наступних послідували в 2004 р. Україна забезпечила німецьким експертам доступ до музеїв, включаючи склади і архіви, щоб відшукати німецьку культурну цінність. Про реституцію знахідок переговори йдуть в дружньому дусі. Міністр зовнішніх справ Й. Фішер міг висловити свою надію, що «подальші культурні цінності, про які ми ще ведемо переговори, скоро будуть передані» [62]. Та обставина, що з німецької сторони є ще щось для передачі, така реституція не є вулицею з одностороннім рухом, підтверджується поверненням в 1997 р. з німецької сторони близько 3000 вкрадених фотографій із українського кіно-, фото- і фоноархіву. У 2007 р. Федеральний уряд допоміг Україні одержати назад одну незалежно від військових подій вкрадену цінну ікону

(«В'їзд Христа в Ієрусалим»). Втрати українських культурних цінностей, крім того були внесені, — до цих пір як перша і єдина зарубіжна документація — у 2004 р. в опубліковані в Інтернеті пошукові листи Німецького Координаційного Центру по втратах культурних цінностей.

Із Києва була проведена також реституція в Нідерланди: було передано 2004 р. половину (цінні графіки) зібрання картин Кенігса. Це зібрання потрапило під час війни до Німеччини, після війни було перевезено до Радянського Союзу. Друга половина знаходиться ще в Москві.

Слід надіятися, що і за президента В. Ющенка Україна дотримуватиметься практики повернення, як і раніше.

Польща

На противагу цьому як Росія, так і Польща, здається, мають труднощі розглядати загарбане мистецтво у відповідності з Міжнародним Правом.

Що стосується спочатку загарбаного мистецтва, отже вивезених німецькою стороною польських культурних цінностей, то союзники знайшли їх в Німеччині і повернули дуже швидко. Але ці реституції залишили ще такі великі прогалини, що і до сьогоднішнього дня у Польщі висловлюється підозра, що в Німеччині в таємних замовчуваних місцях сховане польське мистецтво великого стилю, «в крайньому випадку на 100 або 200 років», поки його не зможуть дістати — і, звичайно, залишити у себе [64]. Сумною правдою, однак, може бути те, що німецькі завойовники і окупанти, в страшному етнічному засліпленні і незважаючи на Міжнародне право, все те, що вони не брали з собою, охоче спалювали або знищували іншим чином. Таким чином, навряд чи впливе на світ занадто багато.

Щоб заволодіти найважливішими німецькими культурними цінностями, Польща в останні місяці війни і після неї не могла розраховувати на трофейні бригади за російським зразком: ці цінності були знайдені у східних провінціях Рейху, куди вони були «переміщені в зв'язку з війною» громадськими та приватними власниками з іншої території Рейху, яка була під загрозою бомбардування, зокрема, із району Берліна — Бранденбург. Поруч з цими «гостями», звичайно, існують ще такі рідні німецькі культурні цінності, які виникли в східних провінціях або були там зібрані. В обох, переміщених через війну, як і автохтонних культурних цінностях, більша частина в хаосі перед втечею і насильницьким виселенням населення з території в останні місяці війни і наступні місяці після війни залишилася на місці, і Польща пред'явила свої претензії на володіння ними.

«Декретом від 8 березня 1946 р. про залишену і колишню німецьку власність» польським державним скарбом (стаття 2 абзац 1) була, між іншим, ого-

лошена «уся власність» німецького Рейху і Данцига, далі власність німецьких і данцигських громадян, включаючи юридичних осіб, а власність колишніх німців і данцигських юридичних осіб громадянського права передана «відповідним польським юридичним особам». Декрет анулював закони попередників від 6 травня 1945 р. «про залишену і відновлену власність» і прийняту під час Потсдамської конференції трьох головних держав-переможниць новелу від 23 липня 1945 р. (стаття 41) [65].

Коли Радянський Союз, як зазначалося вище, в серпні 1953 р. по відношенню до НДР висловив для «Німеччини» свою відмову від подальших репарацій, то він це робив підкреслено також і для Польщі і за польською згодою. Це випливало з того, що Радянський Союз в Потсдамській Угоді [66] зобов'язався задовольнити претензії Польщі із своїх репарацій. Однак, Польща висунула ще й свою власну заяву подібного змісту з огляду на вже одержані значні послуги. Польська відмова від репарацій була ще раз виразно підтверджена з приводу укладення Варшавського Договору від 7 грудня 1970 р. Протягом усіх цих років володіння німецькими культурними цінностями в Польщі, як і в останньому Східному блоці, трималося в таємниці і заперечувалось [68]. Однак та чи інша звістка просочувалась до громадськості до тих пір, поки з початком перелому не почалося вільне відкрите викладення інформації. І не потрібно було довго чекати на те, що в Німецько-Польський Договір «Про добросусідство і дружню співпрацю від 17 червня 1991 р.» [69] було включено визначення про повернення культурних цінностей (ст. 28 абзац 3):

«В тому же дусі (взаємопорозуміння і примирення) обидві сторони Договору будуть намагатися вирішити проблеми в зв'язку з культурними цінностями і архівними матеріалами, починаючи з окремих випадків».

Якщо порівняти цей текст з відповідними визначеннями Договорів з Радянським Союзом і Росією, а також з іншими колишніми радянськими республіками, то впадає в око, з однієї сторони, стримуюче формулювання («... намагатимуться, проблеми в зв'язку з ... вирішити»), а з іншої сторони, більша точність («... починаючи з окремих випадків...»). Здається, що до цих пір домінує стриманість переговорів, які ведуться з 1992 р. Процитованому «духу взаємопорозуміння і примирення», здається, важкувато перебороти травматичний досвід поляків, які вони зазнали від німецьких безчинств. Деякий німець, мабуть, сподівався, що перебіг часу, спільне членство в НАТО і Європейському Союзі, а також німецькі намагання благої поведінки зможуть вплинути на більше. З іншої сторони, німецько-польські відносини відрізняються від німецько-російських тим, що перші набагато більше ніж другі затьмарені тією обставиною, що більша частина автохтонного населення була насильно переселена із східних провінцій Рейху, і тому німецьке куль-

турне добро із Рейху і в тепер полонізованих провінціях треба дослідити більше, ніж в Росії, стовсовно його походження в зв'язку з насильницьким переселенням.

Про які культурні цінності йде мова? Гютлер [70] згадує (з німецької сторони) фонди колишньої Пруської державної бібліотеки (тепер бібліотека у Берліні), так звана «Берлінка», фонди зібрання німецького повітроплавання (близько 25 літаків або моторів), далі фонди бібліотеки колишнього «Німецького Робітничого фронту» і експонати із Берлінського Німецького Історичного Музею, а також подібні випадки із приватних зібрань і церковних установ. Вищеназвана «Берлінка», яка знаходиться в основному в бібліотеці Ягеллонського Університету в Кракові, складається, між іншим, із більше, як 1400 (однієї тисячі чотирьохсот) східних рукописів, а також 19 тисяч східних рукописів та історичних друків, біля 200 тисяч автографів видатних німців, збірка Варнгагена з близько 300-х тисячами документів і найцінніших музикальних творів від Баха, через Моцарта і Бетховена до оригінальних записів німецької пісні, насамкінець, ще близько 300 тисяч книжок [71].

Польща вимагає від Німеччини 73 грамоти Німецького Ордену як найдавніших свідоцтв польської суверенності, понтифікаль із Плока і архівні матеріали, які хоча і виникли в Прусії, але відносяться до тодішніх німецьких східних провінцій. На початку переговорів німецька сторона передала як жест доброї волі так званий «Посенський золотий скарб» з ранньоісторичними прикрасами, а також золотими і срібними монетами [72]. Після того з німецької сторони Польщі були передані: вітвар (Фербер) з Гамбурга до Данцига (1993 р.), архівні матеріали 1939–1945 рр. (1995 р.), статуя Марії до Данцига і понад 100 актових одиниць генерал-губернаторства (обидва 1997 р.), книжковий фонд із Бремена до Данцига (2000 р.), етруске дзеркало із Гамбурга (2002 р.) і у 2003 р. понад три тисячі книг колишніх німецьких католицьких громад на основі внутрішньої домовленості [73]. З посиланням на обширні польські листи-реєстри були проведені пошуки у більше, як трьохстах німецьких культурних установах, на жаль, без успіху, як було повідомлено Польщі у 1996 р.; загарбане і привезене до Німеччини культурне добро було, як сказано вище, аж до окремих екземплярів вже повернуто назад союзниками.

З німецької сторони позитивні зауваження Державного Президента Квасневського, зроблені в 1998 році, і передача в 1999 р. до Німеччини списку архівних матеріалів, які повинні бути повернуті прем'єр-міністром Бусеком, дали привід надіятися на подальші кроки. В кінці 2000 р. польський прем'єр-міністр Бусек передав з нагоди 30-ої річниці укладення Варшавського договору 1970 р. Федеративному Канцлеру Шредеру цінний переклад Біблії, зроблений Лютером із Краківських фондів «Берлінки».

Але з того часу ніхто не може більше повідомити про очікувані наступні кроки. На парламентський запит депутата Маршевського про стан, вочевидь, «застійних переговорів» Держсекретар Зовнішньополітичного відомства відповів 13 травня 2000 р. (друкована справа Бундестагу 15/3159), що «переговори проходять важко, тому що питання повернення культурних цінностей пов'язуються з польської сторони з вимогами, які випливають із наслідків німецької загарбницької війни і свідомого знищення польських культурних цінностей німецькою окупаційною владою. В той час, як на переговорах, за Гютлером, німецька сторона виявляла «гнучкість і відкритість», то польська делегація залишилась «непохитною». Уявлення про польську позицію дає стаття польського експерта Каліського [75], в якій повідомляється з перебігу переговорів, що архівні матеріали, які відносяться до сьогоденної польської території, вимагають повернути за територіальним принципом, повернення літаків далі є «виключеним», і що «офіційна» позиція польського уряду відносно «Берлінки» є такою самою, як і стосовно літаків. Берлінські зібрання були начебто привезені німцями в Нижню Сілезію і полишені там. І вони стали, як «полишене добро» власністю польської держави; крім того, «Берлінка» виконує, як «шкільний приклад», всі умови «ерзацної» реституції. Польські військові втрати культурних цінностей складають близько 50 мільярдів доларів. До тих пір, доки Німеччина буде «ігнорувати» ці гігантські втрати на переговорах, «Берлінка» не може повернутися назад. Як компроміс, Каліські пропонує «уладнання» вартістю в «як мінімум декілька мільярдів німецьких марок». Німецькі дипломати і публіцисти на противагу цьому дали зрозуміти, що після відшкодування насильницьких рабів, виплату подальших високих відшкодувань не можна «осилити». Каліські закінчує тим, що тоді «манускрипти Моцарта і Баха... залишаться як заручники в Кракові». Вимога репарацій за німецькі руйнування вже піднімали перед прийняттям рішення Нижньою Палатою 10 вересня 2004 р. бургомістр Варшави, а також колишній Голова Фонду «німецько-польське примирення» [76].

Таким чином, ситуація, знає Господь, не проста. Положення Міжнародного Суду, здається, як у випадку Росії, менш складне: Конфіскація знайдених культурних цінностей і їх організована — без відшкодування (!) — експропріація порушують установлений статтею 36 Гаазького ПНЗ імунітет таких цінностей. Вчинки окупантів повинні за цим приписом бути «суворо покарані». Незалежно від цього, питання репарацій знайшло своє вирішення шляхом неодноразово підтверженої відмови від них, навіть коли воно принагідно усувалось політиками. Захист культурних цінностей забороняє притягати їх для «ерзацної» — або «компенсаторської реституції», яка, як одна з послуг репарації після відмови від репарацій, була б також із цієї причини в правовому відношенні безпідставною. Міжнародне право і політика ідуть тут різними шляхами.

Таким чином, неминучим є те, що від різних, часто дуже доброзичливих, сторін робляться пропозиції, щоб розв'язати цей вузол права і політики. Існують ініціативи щодо німецьких безпосередніх платежів, або тих, що проходять по каналах якогось фонду (Каліскі), або просто по відкладенню в термінах намагань вирішити ці проблеми. Один німецько-польський дискусійний гурток, «Група Коперніка», запропонувала в 2000 р. прийняти Польщу як в якості рівноправного члена в Фонд «Пруське культурне майно»; тоді знаходилося би те, що залишилося в Польщі, в сфері регіональної діяльності Фонду, і повернення до Берлінського Центру видавалися б легшими, якщо б вони ще й до того винагороджувалися через саме тісне співробітництво [77]. Не кажучи про те, що Німеччина таким шляхом віддала б половину одного з найвизначніших ансамблів світу, від воріт Іштар до зібрання Берггруена, Польща не вступила в дискусію по цій пропозиції; вже прикметник «пруський» був сприйнятий як вимога.

Скоріш смішною ніж серйозною здається пропозиція, яку зробив Гюнтер Грасс в 2001 р. в промові в Європейському університеті Віадріна у Франкфурті на Одері [78]: на одному мосту, який треба перекинути через Одер, треба німцям і полякам побудували музей для предметів «страшного слова «мистецтво-здобичі», «в якому б знайшли своє постійне місце спірні картини, скульптури, манускрипти, партитури і бібліотеки». (Цей складений із кубиків конволют із фрагментів також треба було б доповнити ще й і літаками.) Фінансуватися цей проект повинен був би, між іншим, через «грошовий штраф», який мав сплачувати «нестямний до закупок» Дім Капфінгера. Теперішній власник цього газетного видавництва, який після перелому в політиці закупив у Польщі газети, повинен був би цим нести спокуту за те, що його батько до 70-х рр. вів газетний похід («спрямована стратегія обману») проти Віллі Брандта і його східної політики.

Заключне слово

Те, що Польща і Росія в проблематиці культурних цінностей, як це видно, самі протиставляють себе міжнародно-правовій практиці інших європейських країн, не може залишитися як останнє слово. Замовчування не пом'якшить *Malaise*. Щире і тісне співробітництво і підготовка взаємоприйнятних пакетів повинні дати можливість знайти вихід.

Федеральний канцлер у промові в Варшаві 1-го серпня 2004 р. з нагоди 60-ї річниці початку Варшавського повстання зробив величезний крок в напрямі польських уявлень, коли він від імені Федерального уряду висловився проти «претензій на реституцію із Німеччини..., які ставлять історію на голову» і по-

годився на те, щоб не «підтримувати індивідуальні вимоги, наскільки вони все ж таки висуваються» і «цю позицію представляти в усіх Міжнародних судах» [79].

При бажанні і, якщо залишити поза увагою і передісторію, можна було б в цей широкий текст додати також претензії на повернення мистецтва-здобичі.

В усякому разі було б важко стверджувати, що вони «ставлять історію на голову». Від договірних претензій, по яким ідуть переговори більше десятка років, не відмовляються так просто. Тому канцлер і не торкався їх у своїй заяві. Це є також точка зору юридичної рецензії, підготовленої сумісно Фровейном і Барчем за дорученням німецького та польського урядів [80]. Але рух, який Федеральний канцлер вніс в питання реституції, міг би підштовхнути польську сторону нарешті також зі своєї сторони переосмислити свою стриманість (в кожному сенсі слова) по питаннях загарбаного мистецтва.

1. а) Документовано у: Bindenagel (вид.), Washington Conference on Holocaust-Era Assets., 30.XI– 3.XII.1998. Proceedings, US Government Printing Office, 1999, далі в: Повноваження Федерального уряду по культурі і засобах інформації. (ВКМ), видається на руки з лютого 2001, 4, видання. — С. 27.

б) Дивись про німецьку участь в конференції EITELB, Nazi-Gold (Золото нацистів) та інші «майнові цінності Голокосту», на двох консультативних конференціях в Лондоні (2–4.XII.1997) та Вашингтоні (30.XI–3.XII.1998) в Epping/Fischer/Heintschel von Heinegg (вид.). Будувати мости і ходити по них — святкове привітання для Кнута Іпсена до 65-ої річниці від дня народження. — 2000. — С. 57–75.

с) Це був американський меценат мистецтва Рональд Лаудер, голова Комісії по поверненню мистецтва, який вимагав повернення «останніх військовополонених». Bindenagel, (вид.) 12 (1a), 468.

2. У Вашингтоні була прийнята — рекомендує — заява з практики повернення. У: Bindenagel — (вид.). — (1a). — С. 971. На конференції приєднання у Вільнюсі з 3 по 5.10.2000 даремно намагалися поширити німецьку практику ерзацного повернення на єврейські організації; «Вільнюська заява» була передана по змісту в: The Art Newspaper (2000); 3. Узагальнюючий опис німецької практики повернення дивись Lehmann. Це була спроба конфіскувати всю культуру, Frankfurter Allgemeine Zeitung від 1.IV.2003. — С. 38.

3. «Заява Федерального уряду, федеральних земель і комунальних основних об'єднань по знаходженню і поверненню відібраних культурних цінностей, зумовлених нацистським переслідуванням, зокрема, із єврейської власності» від грудня 1999, в: Повноважні Федерального уряду по культурі і засобах інформації (вид.), (Fn.1a). — С. 29.

4. RGB I (Законодавство Німецького Рейху) 1910, стор.132; надруковане в: Hinz/Rauch (вид.), Міжнародне військове право, 3-є видання. — 1984. — № 1504, 18.

5. BGB I.(Німецьке громадянське Законодавство. 1967 II, 1233; надруковане в: Hinz/Rauch (вид.), (Fn. 4), № 1510.

6. ILM 10 (1971), 289.
7. Пор. Fitschen, Резолюція по поверненню і реституції культурних цінностей в їх рідні країни, прийнята Генеральною Асамблеєю в грудні 13, 2001, Міжнародний Журнал культурних цінностей 11 (2002). — С. 337.
8. Див. Перелік документів у: von Schorlemer, Міжнародний захист культурних цінностей. — 1992. — С. 646–670.
9. von Schorlemer (Fn. 8), 46–86; Fitchen, Правова доля державних документів і архівів при зміні панування на державній території, 2004, 27–34. Див. також в основному Fiedler. «Культурні цінності як здобич війни? Правові проблеми повернення німецьких культурних цінностей із Росії». — 1995.
10. Schoen, Правовий статус загарбованого мистецтва. — 2004. — С. 69.
11. Hanry, Journal d'un voyage à Paris en 1814. — 2001.
12. Hanry (Fn. 11) 49. — С. 51, 55, 60, 80, 90 і т. д.
13. Hanry (Fn. 11). — С. 21, 41, 72, 83 і т. д. До сучасного положення див. Критика польсько-німецького збирача Ніводнічанські, у Jeschonnek, Imago Poloniae, архів Німеччини 35 (2002), 446 (447).
14. IGH. Міжнародний трибунал, Nuclear Weapons, IGJ Reports — 1996. — С. 225, (para 74–87). До німецької позиції під час Другої світової війни von Schorlemer (Fn. 8). — С. 274 при наведенні наказу фюрера і подальших вказівок і фактів із документів «Процесу проти головних злочинців війни перед Міжнародним військовим трибуналом в Нюрнберзі, 14-го листопада 1945 по 1-е жовтня 1946», 1947. Також про це та про німецькі пограбування під час військового походу на Росію Schoen (Fn.10). — С. 35, С. 42, по останньому питанню далі Guettler, справа міста Гота і Федеративна Республіка Німеччина, в: Güttler/Carl/ Siehr (вид.), Крадіжка мистецтва перед судом. — 2001. — С. 8.
15. BGB1. 1955 II, 405стор. і далі. Докладно про намагання реституції східних союзників. Kowalski, Реституція творів художньої цінності відповідно до приватного та публічного закону. Recueil des Cours, 288 (2001). — С. 157–187, Pomrenze. Приватне повернення архівного фонду Оффенбаха, 1946–1949, в: Bindenagel (вид.) (Fn.1a). — С. 523., який повідомляє про більш як 1,8 мільйонів «предметів», запакованих в 2351 ящик та пакети, які його бюро повернуло єврейським організаціям, Нідерландам, Франції, Італії, Радянському Союзу, і також Німеччині.
16. Güttler (Fn. 14). — С. 9.
17. Kowalski. (Fn.15). — С. 185.
18. Carl, «Справа Готи», в: Karl/Güttler/Siehr (вид.) (Fn. 14). — С. 34, повідомляє про судовий процес в 60-ті та 70-ті рр. минулого століття стосовно картин Рембрандта, Терборха і Дюрера; Güttler (Fn.14), 16, цитує про в 1998 р. в Нідерландах відхилений позов землі республіки Саксонії за збігом строку давності; Kowalski (Fn.15). — С. 190 детально описує судовий процес з приводу двох портретів на полотні Дюрера (художні зібрання Веймара; Елікофон, 536 Ф. Supp. 829 (1981). — С. 678 2d, 1150 (1982).

19. Документовано в: Karl/Güttler/Siehr (вид.) (Fn. 14).
20. Див. Kötzsche (вид.). Скарб Кведлінбурга. — 1992.
21. Güttler, (Fn. 14). — С. 13, 16, 18.
22. Güttler (Fn. 14). — С. 9; за Schoen (Fn. 10). — С. 57, з підтвердженнями, в період між 1945 і 1948 рр. тільки в Радянський Союз були повернені додому американськими бюро по захисту мистецтва 534120 художніх творів і з радянської окупаційної зони 21 товарний вагон з вивезеними культурними цінностями. За словами державного міністра Кр. Вайс «в публічних зібраннях Німеччини на сьогоднішній день більше невідомі культурні цінності, які за умов війни були вивезені із Росії», в: Lehmann/Schauerte (вид.), культурні скарби — переміщені і зникли безвісті. — Берлін, 2004. — С. 7.
23. Schoen (Fn. 10). — С. 38, згадує одне «змагання» навколо загарбаного мистецтва в східних секторах Берліна перед їхньою передачею західним керівникам, яке радянські трофейні бригади вирішили на свою користь.
24. В: Bindenagel, (вид.), (Fn. 1a). — С. 461. Він цитує перелік із 1946 р.
25. Güttler (Fn. 14). — С. 9; також Schoen (Fn. 10). — С. 60 з підтвердженням, див. також збірку документів по вивезенню книжок із німецьких бібліотек. Lehmann/Kolasa (вид.), Трофейні комісії радянської армії, журнал Бібліотекознавство і бібліографія (ZfBB), спецвипуск 16 (1996); далі Kolasa, «Скажи мені, де книжки» ZfBB 42 (1995), 4. Один тільки «Фонд пруських замків і садів Берлін —Шарлоттенбург» розшукує 3.000 втрачених картин, див. FAZ від 5.VIII.2004, 38 і «Фонд пруських замків і садів Берлін —Бранденбург» (вид.), Зруйновано — викрадено — пропало безвісті — втрати пруських замків в Другій Світовій війні. — Потсдам, 2004.
26. Dejtsch, Виграш — реституція по-радянськи, або «сучасний обмін повними валізами» (німецький переклад з російської), Московський комсомолец від 25.IV.1998.
27. Dejtsch (Fn. 26), описує в подробицях «добування трофеїв» із німецьких сховищ в Хохвальде біля Мезерітца через Карлсхорст до Музею Пергамон: ніхто не знав, скільки там було «трофеїв». До сьогоднішнього дня документи по цих питаннях видаються в архівах дуже неохоче, деякі взагалі не видаються; позначка, що стоїть на них «суворо таємно» має чинність до сьогоднішнього дня, див. також Schoen (Fn.10). — С. 57; Güttler (Fn. 14). — С. 9.
28. Dejtsch (Fn. 26) нараховує тільки в 1955 р. 1240 предметів мистецтва Дрезденської картинної галереї; однак все ще залишається, наприклад, неясним перебування двох картин Рембрандта і картин Ван Дейка.
29. Schoen, (Fn. 10). — С. 57, з доказом.
30. Договір від 9.XI.1990, BGBI. 1991, II, 703.
31. Перелік держав Договору і місць знаходження у Randelzhofer (вид.), Міжнародно-правові договори, 9-й наклад, 2002, № 8, 100, Fn. 2; з погляду на ясно виражену домовленість також з Росією (BGBI, 1992 II, 1016) здається, перевірка Schoen (Fn. 10). — С. 63, 66, переходу прав і обов'язків.
32. Договір від 12.IX.1990, BGBI, 1990 II, 1318.

33. BGB I, 1993, II, 1256.
34. Пор. Hinz/Rauch (вид.), (Fn. 4), № 1503, 1.
35. Так за Schoen (Fn. 10). — С. 42.
36. Англійський переклад в: Bindenagel, (вид.), (Fn. 1). — С. 1049, а також в Міжнародному журналі культурної власності 7 (1998). — С. 512; в німецькому перекладі в архіві Міжнародного права 38 (2000). — С. 72.
37. Schoen (Fn. 10). — С. 108, 138.
38. «Ізвестія» від 23.III.2004: «Російський закон по загарбаному мистецтву не відповідає Міжнародному праву. Ми маємо чітку юридичну позицію, яка відповідає Міжнародному праву. Незважаючи на це, ми будемо вести перемовини з великою обережністю».
39. «І питання про твори мистецтва, які після Другої Світової війни попали в Росію, ми практично обговорюємо на кожній нашій зустрічі. [...] В усякому випадку я хочу сказати, що Росія не закриває цю тему. Ми обговорюємо її разом з Федеральним канцлером». Прес-конференція в Ново-Огарові 2.04.2004.
40. Bindenagel, (вид.), (Fn. 1a). — С. 513.
41. Frowein, Загарбане мистецтво в Росії, циф.3 в: Bröhmger та інші (вид.), Міжнародна спільнота і права людини: святковий лист до 70-ої річниці від дня народження Георга Рейса, 2005 р.
42. Kowalski, (Fn. 15). — С. 170.
43. Про ці переговори (див.) внизу під 4.
44. До цього листа детальніше і з підтвердженням Schoen (Fn. 10). — С. 60, 131.
45. Див. також Ress, в: Simma (вид.), Хартія Об'єднаних Націй, 2-е видання, 2002, Акт 107 Rn. 7.
46. Ress (Fn. 45), Rn. 1.
47. Також Ress (Fn. 45), Rn. 2; Albano-Müller, Німецькі статті в Статуті Об'єднаних Націй, 1967. — С. 63.
48. Надруковано в: Об'єднані Нації (вид.), Доповідь Міжнародної Правової Комісії, п'ятдесят третя сесія (2001), ОН Док. А/56/10, 52.
49. Див. Döhring, Репарації за збитки війни, в: Döhring/Fehn/Hockerts (вид.), Провина століття, покаяння століття, 2001. — С. 9; Seidl-Hohenveldern, Репарації, а також: Репарації після Другої Світової війни, в: Bernhardt (вид.), Енциклопедія Публічного Міжнародного Права (EPIL), том IV, 2000. — С. 178, С. 180; Thomsen, Реституція, в: Bernhardt (вид.), EPIL. — Т. IV. — 2000. — С. 229, по поняттю Реституції у вузькому сенсі.
50. Див. Приклади Об'єднаних Націй (вид.), (Fn. 48). — С. 245.
51. Solf, Культурні Цінності, Захист у військових конфліктах, в: Bernhardt (вид.), (Fn. 49). — Т. I. — 1992. — С. 892.
52. Див. До об'єму права здобичі, Dinstein, Здобич в наземних бойових діях, в: Bernhardt (вид.), (Fn.49). — С. 432.
53. Frowein (Fn. 41), циф. 2 до Fn. 1

59. Закон № 1068 — ChGU від 21.IX.1999.
60. Договір від 15.II.1993, Німецьке Громадянське Положення 1.1993 II, 1736.
61. 15.V.2002 в Берлінській Філармонії відбувся відповідний Святковий Акт, на якому Міністр зовнішніх справ Фішер відвів Україні «роль першовідкривача, який зробив цей мужній крок».
62. Fn. 61
63. Координаційне Бюро було створене в 1994 р. спочатку 9-ма, в 1998 р. додатково подалішими 7-ма Німецькими федеральними землями і знаходиться з того часу в Магдебурзі. Воно функціонує як «Служба пошуку військовополонених». Його Інтернет-сторінка називається www.lostavt.de.
64. Див. Kaliski, Пруський скарб в Кракові, Газета Свіятечна (Недільний додаток до Газети Виборчої) від 22./23.10.1994. — С. 14–18.
65. Див. Schieder (обр.), Документація по насильному виселенню німців із Західно-Центральної Європи, том I/III. — С. 126-6; Закон від 6.V.1945 на два дні випередив німецьку капітуляцію.
66. Надруковано в: von Siegler (вид.), Документація до питання Німеччини від 1961 р., Т. I. — С. 34.
67. Див. Zündorf, Східні договори, 1979, 74. На дебатах у Сеймі від 25.VIII.2004 представник Уряду Трущинськи посилався наполегливо на цю відмову, але, очевидно, не справив враження на депутатів, більшість яких і надалі вела дискусію по репараційних вимогах до Німеччини (див. Газета Виборча від 26.VIII.2004) і вирішила майже одностайно їїню чинність на засіданні 10.9.2004 (див. ФАЦ від 11.IX.2004, 1.). Щодо німецької точки зору і відмову від послуг Репарації, писав докладно і обґрунтовано Schweisfurth, Репарації до Польщі?, ФАЦ від 16.IX.2004, 10.
68. Див. Nowicki, Жадана «Берлінка», Жиціє від 3.II.2001, за якою за наказом Партиїних Установ між 1947–1977 рр. ніхто не мав права побачити «Берлінку» (визначне мистецтво — здобич із Берлінської Пруської Державної Бібліотеки).
69. BGBI, 1991, II, 1315; надруковано також в: Randelzhofer, (Fn. 31). — С. 107.
70. Güttler, Нескінчена історія?, в: Спілка Німецьких Музеїв (вид.), Музеєзнавство, том 65, зошит 2, 2000. — С. 145 (148).
71. Державна Бібліотека Берліна (Пруське культурне майно) (вид.), Переміщено, зникло безвісті, знищено... Доля фондів Пруської Державної Бібліотеки, які були вивезені під час Другої Світової війни, в 1995 р. (передрук без змін, 1998 р.); далі Jeschonnek (Fn.13). — С. 450.
72. Güttler (Fn. 70), також про наступне; далі Jeschonnek (Fn. 13).
73. Див. до цього відповідь Державного міністра Мюллера депутату Бундестага Зінґхамеру від 11.III.2004.
74. Güttler (Fn. 70). — С. 150.
75. Газета Виборча від 13.X.2001: «Війна і культурні цінності: Загарбане мистецтво і мистецтво компромісу».

76. Див. вище Fn. 67, далі ФАЦ від 16.VII.2004, стор.2, «Вимога репарацій».

77. Див. ФАЦ від 11.XII.2000, 14, «Зберегти спільну європейську культурну спадщину» з коментарем «Революціонізм», там же, від 12.XII.2000, 49, і відповідь Президента фонду, Леманна- «Нам потрібні нові ідеї, а не нова бюрократія», там же, від 19.XII.2000.

78. Надруковано в ФАЦ, від 14.VII.2001, 47: «По-німецьки, по-польски Балтійське море робить блюбб, піфф, пшш...».

79. Уривки із промови в: ФАЦ, від 3.VIII.2004. — С. 2.

80. Німецькою мовою рецензію можна одержати на сайті: http://www.mpil.de/de/hp/gutachten/anspr_dt.pdf.